

Radarová louka v Astronomickém ústavu v Ondřejově s radioteleskopem pro pozorování Slunce.

Okouzlená sluncem

O fyzice sluneční koróny s Elenou Dzifčákovou, čerstvou laureátkou Nušlovy ceny

Setkaj se a napsat rozhovor s doc. RNDr. Elenou Dzifčákovou, DSc. jsem si přála již dlouho. Nejen proto, že jsem měla možnost poznat ji jako člověka, ale hluboce obdivuji i její badatelskou vytrvalost a nadšení pro astronomii. A také její skromnost, se kterou hovoří o svých světově uznávaných vědeckých výsledcích. Svým trpělivým astronomickým výzkumem výrazně ovlivnila výzkum sluneční koróny doma i ve světě.

Věnujete se celý svůj vědecký život Slunci. Dokázala byste jedním slovem říci, co pro vás osobně Slunce znamená?

Život – jednoznačne...

Váš výzkum sluneční koróny je velmi obsáhlý. Pokud bychom měli vyjmenovat všechny jeho oblasti, šlo by především o modelování opticky tenkých spekter sluneční koróny, výzkum přechodové oblasti a erupcí, vznikajících v nerovnovážných podmínkách, charakterizovaných přítomností urychlěných častic, které dobře reprezentují tzv. kappa-distribuce. Mohla byste nám vaše vědecké zaměření podrobněji přiblížit?

Modelovanie spektier znamená, že teoreticky vypočítam ako vyzerá spektrum, povedzme spektrum veľakrát ionizovaného železa.

V prípade, že plazma nie je v rovnovážnych podmienkach, napr. existuje tok častíc cez plazmu alebo plazma sa náhle zohreje (nauerupcie), môžu sa v nej vyskytovať urychlé časticie. Kombináciu tepelnej distribúcie s urychlými časticami dobre popisujú tzv. kappa-distribúcie. Spektrá takejto nerovnovážnej plazmy vyzerajú inak ako rovnovážne spektrá. Ale zmeny v intenzitách spektrálnych čiar môžu byť malé a nepresnosti v pozorovaných spektrách v EUV oblasti sú pomerne veľké. Takže je problém nájsť spektrálne čiary vhodné pre diagnostiku.

Dovolte mi připomenout našim čtenářům, že jste tento výzkum sama založila a ve světovém měřítku jde o zcela unikátní směr výzkumu. Cím se v něm konkrétně zabýváte? O existenci urychlých častic v slunečných erupciách nikto zo slunečných astronómov nepochyboval. Sú urýchlované pri magnetickej rekonexii. Ja som ale chcela dokázať prítomnosť urýchlených elektrónov v plazme slnečnej koróny, v aktívnych oblastiach, prípadne v kľudnej koróne. Existovali už teoretické práce, ktoré prítomnosť urýchlených častic v koróne a prechodovej oblasti predpokladali, ale nikto sa nepokúšal o ich detekciu. Neexistovali diagnostické nástroje. Začala som skú-

mať vplyv urýchlených častic na spektrálne čiary. Ak budeme poznáť efekty, môžeme sa pokúsiť o diagnostiku. Keď budeme mať diagnostiku, môžeme sa pokúsiť to dokázať.

K výpočtu samotných spekter a intenzit jednotlivých čar jste vyvinula ještě dosud platné obecné metody výpočtu excitačních a deexcitačních srážkových rychlosťí pro nemaxwellovské distribuce. Jaké jsou to metody?

Na výpočet srážkových rychlosťí potrebujeme poznáť srážkový prierez. Integráciou srážkového prierezu cez distribúciu častic dostaneme rychlosť. Pre výpočet spektra čo i len jedného iónu často potrebujeme desaťsíce srážkových rychlosťí. Problém sú srážkové prierezy. Tie často nie sú dostupné. Sú to veľké balíky dát a preto po ich integrácii cez rovnovážne Maxwellovo rozdelenie už nie sú ďalej uchovávané. Ja som vyvinula metódou, ako možno za určitých predpokladov z integrálnych srážkových rychlosťí získať srážkový prierez. Ten sa potom dá integrovať cez kappa-distribúcie a získame tak srážkové rychlosťi pre kappa-distribúcie.

V průběhu vašeho bádání jste zjistila, že v důsledku přítomnosti urychlěných častic dochází k významným změnám teplotního rozsahu formování jednotlivých iontů. Jak

Niekedy bylo třeba vyšplhat se na Lomnický štít po svých.

by se dala tato oblast výzkumu nejlépe vyšvělit laické veřejnosti?

Urýchlené čästice majú vysoké energie a tak zvyšujú pravdepodobnosť ionizácie. Ionizácia je proces, kde pri zrážke iónu s elektrónom stratí ión ďalší svoj elektrón. Pomalé elektróny na to nemajú dostatok energie. Ióny s určitým počtom elektrónov sa často používajú na určovanie teploty. Čím má ión menej elektrónov, tým vyššia teplota. Ale, keď máme urýchlené čästice, ión sa ionizuje pri nižších teplotách. V prechodovej oblasti na Slnku to môže byť teplota aj päťkrát nižšia.

Vybudovala jste rozsáhlou databázi KAPPA, ktorá se zakládá na volně prístupné a neustále aktualizované databázi CHIANTI, obsahující více než 300 iontů. Navíc množství prechodů pro jednotlivé ionty je mezi několika stovkami a několika stovkami tisíců. Jakým způsobem tuto databázi kompletujete a udržujete?

Udržiavať databázu KAPPA, ktorá je súčasťou KAPPA package, znamená neustálu aktualizáciu dát v súlade s tým, ako svoju databázu aktualizuje CHIANTI. Je to časovo náročný proces a pomáhajú mi kolegovia, sama by som to nezvládla.

Spolu s databází KAPPA jste vyvinula i kompletní modifikaci softvéru CHIANTI

pro výpočet syntetických spekter pro kappa-distribuce. Jak je tento softvér využíván pro výpočty syntetických spekter za účelem diagnostiky kappa-distribucií?

CHIANTI má svoj softvér. Pokiaľ som nechcela vybudovať sama vlastný softvér na výpočet syntetických spekter, čo je pre jedného vedca práca na viac rokov, musela som prevziať z CHIANTI štruktúru softvéru a pomocné podprogramy. V programoch CHIANTI bolo treba urobiť všetky zmeny potrebné k výpočtom pre kappa-distribúcie a KAPPA package doplniť aj o vlastné programy.

V rámci vaší vedecké práce spolupracujete i s kolegy z Cambridge. Jak jste se seznámili a co tato spolupráce vašemu vedeckému výzkumu přináší?

S Helen Mason z Cambridge som sa zoznámiла na jednej konferencii, zaujala ju moja práca. Pozvala ma do Cambridge na dlhší pobyt a začali sme spoločne pracovať. Tam som sa stretla aj s Giuliom Del Zanna. Obaja sú spoluautori CHIANTI, čo je databáza a softvér pre výpočet spektier pre Maxwellove distribúcie. Pomohlo mi to pri tvorbe KAPPA package. Giulio Del Zanna venoval veľké úsilie na zvýšenie presnosti kalibrácie družicových spektrografov, predovšetkým Hinode/EIS, čo nám umožnilo lepšiu diagnostiku.

A právě tento významný vedecký výsledek – tedy, že proces ohrevu slneční koróny vede k urychlování častic – je připisován právě vám, že?

Dlhé roky sa vedú vedecké diskusie o ohrevu slnečnej koróny. Jedna časť vedcov je presvedčená, že ohrev spôsobuje disipácia rozličných druhov vlnenia, druhá časť si myslí, že korónu ohrevajú nanoerupcie, resp. magnetická rekonexia. My sme dokázali, že v aktívnych oblastiach na Slnku sú prítomné urýchlené čästice a že je ich tam pomerne veľa. Vyzerá to tak, že aktívne oblasti sú zohrievané magnetickou rekonexiou. Ale aj niektoré typy vlnení produkujú urýchlené čästice, takže nie je možné urobiť jednoznačný uzáver.

Je třeba připomenout, že jste na tomto vý-

zkumu vytrvale několik desítek let pracovala. Co vás na tomto vedeckém výsledku nejvíce těší?

To, že som aspoň časť slnečných fyzikov prevedčila, že je potrebné brať do úvahy v koróne a prechodovej oblasti Slnka aj efekty urýchlených elektrónov, ktoré môžu vznikať pri ohreve koróny.

To je velmi dôležitý vedecký výsledek výzkumu Slunce, ktorý korunuje vaše bádanie. Pribom vaše cesta k astronomii nebyla vžbec snadná. Jak jste se zmínila – většina vesmírných těles, na které jste si dělala zálausk, již byla kolegyně „rozebrána“. A Slunce na vás tedy tak nějak zbylo?

Keď som ešte bola na strednej škole, veľmi ma zaujímal čierne diery, kvazary a pulsary. To boli v mojej mladosti vychyténé témy. Neskôr, na univerzite, to boli hviezdy. Popri štúdiu na fakulte som vypomáhala na Astronomickom úseku Parku kultúry a oddychu v Bratislave. Často sme tam pozývali významných astronómov na prednášky. Niekoľkokrát tam bol aj Dr. Jiří Grygar, bol pre mňa veľkou inšpiráciou. Nakoniec, tri roky po ukončení štúdia na vysokej škole, som mala možnosť venovať sa štúdiu našej najbližšej hviezdy, Slnku a spektroskopii. Bola som nadšená a stále ma to veľmi teší.

Když bychom nahlédli ještě hlouběji, až téměř do vašeho dětství, chtěla jste se už tehdy stát astronomkou, nebo jste uvažovala i o jiném povolání?

Spomínám si, že sme na gymnáziu písali sloh na téma *čím chceme byť*. Písala som o troch vysnívaných povolaniach: astronómka, archeologička a architektka, všetko na „A“. Ale vždy u mňa bola na prvom mieste astronómia. V tom čase som čítala o astronómii všetko, čo mi prišlo pod ruku. Vtedy leteli kvazary a pulsary... Pre mňa úžasné témy. O archeologii a design sa však zaujímam stále, hlavne rada navrhujem nové veci v mojom okoli.

Podporila tento váš zájem i hvězdárna v Hlohovci, odkud pocházíte? A vzpomenete si, kdy jste ji poprvé navštívila?

Moja mamička pracovala v knižnici vo Slovenskom farme a poznala sa s riaditeľom tejto hvězdárne, Elemérom Cserem. A tak sa stalo, že som sa tam dostala aj ja. Prvýkrát som do hvězdárne v Hlohovci vyrazila so sestrou a prvýkrát som videla Mesiac a planéty Slnčnej sústavy dalekohľadom. Spomínám si, že to bolo doslova fantastické, po prvý raz vidieť tie objekty zrazu také veľké. Vo hvězdárni sme na pozorovanie v rámci krúžku používali predovšetkým vojenské binary, v ktorých sa dal veľmi dobre pozorovať práve Mesiac a planéty. **Zmiňovali jsme Hlohovec ako místo, kde jste prožila dětství. Jak na toto období vzpomínáte?**

V tom čase to ešte bolo malé mesto a aj so sestrou sme mali veľa kamarátov. Medzi mnou a sestrou nie je ani jeden rok rozdiel, takže sme boli ako dvojčičky. Veľa sme toho navývádzali, naši museli mať s nami veľkú trpezlivosť. V lete sme sa chodievali kúpať do Váhu, v zime tam bývali klziská. Jednu zimu sme sa dokonca chodili korčuľovať na zamrznuté rameno Váhu. Dnes mi to pripadá neuveritelné. Na základnej škole to bola vždy matematika a fyzika spolu s prírodnými vedami, čo ma

Observatórium Lomnický štít je nejvyšše položené meteorologické a astronomické pracoviště na Slovensku.

zaujímalo. Aj slovenčinu som mala rada, ale cudzie jazyky ma príliš nebaivili.

Poté jste studovala na gymnáziu v Hlohovci. Inspiroval vás k astronomii či přírodním vědám například některý ze zdejších učitelů?

Ked' som nastúpila na gymnázium v Hlohovci, mala som tam veľa skvelých profesorov. Matematiku ma učila prof. Antalová, skvelá učiteľka. Jej vďačím za veľa. Naučila ma rozmyšľať o problémoch. Fyziku ma učil prof. Hazucha. Aj jeho zásluhou som začala chodiť do astronomického krúžku vo hvezdárni v Hlohovci. Ešte nie tak veľmi dávno som ho stretla na niektorom seminári.

Zmiňovala jste rôzne sméry, ktorými jste sa chtela ve svém ďalšom študiu vydat. Byly pro vás přírodní vedy jasnou či jedinou volbou? Vtedy ma dosť zaujímalaj aj geológia a uvažovala som o tom, že by som mohla íst miesto gymnázia na geologickú „priemyslovku“. Ale nakoniec som sa pre ňu nerozhodla, pretože som vedela, že v rámci štúdia geológie je potrebné pamätať si veľa vecí a ja mám skôr logické matematické uvažovanie. Tiež rodičia mi radili, aby som šla radšej na gymnázium a že sa rozhodnem až neskôr – že sa moje názory možno ešte zmenia.

Jak vnímali vaš hluboký zájem o astronomii vaši rodiče? Nemeli obavy, že je to pro ženu příliš náročné povolání, třeba i proto, že astronomové pozorují vesmírné objekty především v noci?

Mali sme so sestrou veľmi milujúcich a tolerantných rodičov. Mama pracovala v knižnici a otec bol chemický inžinier. Vždy nás podporovali na našich záujmoch. Ked' som si podávala prihlášku na fyziku, mama ma prosila, aby som si urobila aj pedagogické minimum, aby som mohla prípadne učiť. Ale ja som vždy chcela robiť vedu. Dost som sa snažila splniť si tento sen. Neľutujem, aj keď to nebolo vždy jednoduché.

Astronomii jste se rozhodla studovať na Matematicko-fyzikální fakultě Univerzity Komenského v Bratislavě. Ale nevzali vás...

Chcela som íst na špecializáciu *astronómia a astrofyzika* a pri pohovoroch som prehľásila, že chcem pracovať ako vedkyňa. Možno to bol vtedy ten dôvod, neviem. Možno som mala skôr povedať, že by som rada pracovala na ľudovej hvezdárni a robila tam osvetu. Tak som sa rozhodla, že pôjdem študovať špecializáciu *fyzika plazmy*, veď väčšina pozorovateľnej svetiacej hmoty vo vesmíre je plazma.

Bylo to pro vás tehdy veľké zklamání, když jste k astronomii celou dobu směrovala?

Ja to mám tak, že keď sa mi niečo nepodarí, tak si dupnem nohou, nenariekom a skúšam to inak. A tak som si aj v tomto prípade povedala, že všade vo vesmíre je samá plazma a Slnko je celé z plazmy, tak prečo nie?

Dozvěděla jste se někdy, proč na astronomii ze všech uchazečů nevzali právě vás?

Vtedy brali na špecializáciu astronómie asi troch záujemcov, a nás bolo myslím šesť. Dodnes neviem, prečo ma vlastne nevzali a čo v tom bolo, pretože viem, že pre prospech to určite neboli, ten som mala veľmi dobrý. Možno sa obávali, že budem chcieť v noci pozorovať a teda aj pracovať a to bol pre ženy vtedy problém, tak sa im to možlo zdáť so mnou komplikované.

Pokud byste se na tuto situaci podívala nyní

Zatmenie Slnka 29. 4. 1976. E. Dzifčáková (druhá zľava v spodnom rade) s kolegami. (foto P. Rapavý)

zpětně, již očima astronomky, nebylo to pro vaše další směrování třeba i trošku požehnání, že jste se stala odbornicí na fyziku plazmy?

Každopádne som aj špecializáciu *fyzika plazmy* vyštudovala rada a zaujímalu ma. Síce je to iné ako astronómia, ale bavilo ma to, bola to fyzika. A zo spektroskopie plazmy som robila aj diplomovú prácu.

Pustila jste se tedy do studia fyziky plazmy, které jste úspěšně završila diplomovou prací Spektroskopická diagnostika plazmy explodujúceho drôtu. Mohla byste tuto problematiku našim čtenářům trošku přiblížit?

Šlo o výskum, keď sa prostredníctvom aparátury privádzal do medeného drôtu pod veľkým napäťom elektrický prúd. Drôt sa rozžeravil a vybuchol, ako keď sa prepáli poistka. A ja som v rámci tohto výskumu merala spektrá a vykonávala diagnostiku. Po ukončení štúdia v roku 1980 som začala pracovať na Fyzikálnom ústave SAV v Piešťanoch. Vydala som sa, narodil sa mi syn a bola som na

materskej. Ked' mal skoro dva roky, našla som v novinách zaujímavý inzerát.

Inzerát, který nabízel úžasnou astronomickou možnost: studijní pobyt na observatoři na Lomnickém štítu. Takže si vás astronomie přeci jenom nakonec našla?

Bolo to úžasné... hlavne to, že ma prijali. Pracovala som na Lomnickom štítu. Najprv to bývalo tak, že som bola týždeň „hore“ a týždeň som mala voľno. Neskôr sme sa presťahovali do Popradu a tak sa mohli moje pobity na Lomnickom štítu podstatne skrátiť, pretože som už nemusela do práce dochádzať zdaleka. A v roku 1986 som začala pracovať na ašpirantúre pod vedením Dr. Rybanského.

Na Astronomickém ústavu Slovenskej akademie vied v Tatranskej Lomnici jste později získala doktorát prací Analýza spektrálních čar slunecní koróny. Jaké to byly pocit? Splnila jste si svůj sen a čekalo na vás to, co jste si nejvíce přála: dělat astronomii a vědu?

Boli to skvelé pocity a túžila som pokračovať v tom, čo som vtedy začala.

Titul „doktor věd“ předala doc. E. Dzifčákové předsedkyně Akademie věd ČR Eva Zažimalová (vpravo), rok 2018.

Jak jste se cítila jako čerstvá kandidátka věd?
Bohužiaľ, nebolo to úplne jednoduché, pretože v tom čase neboli pracovné miesta. Takže som bola chvíľu nezamestnaná. Naštastie sa mi podarilo vyhrať konkurz a mohla som začať učiť v Košiciach na Elektrofakulte. Potom som prešla na univerzitu do Bratislavu, kde potrebovali niekoho, kto by prednášal teoretickú astrofyziku. Nebolo to vždy ľahké, najprv som sa ja musela naučiť to, čo som prednášala študentom. Neskor, v roku 2003, som sa habilitovala na Fakulte matematiky, fyziky a informatiky Univerzity Komenského v Bratislave v odbore fyziky habilitačnou prácou *Ionizačná a excitačná rovnováha železa v slnečnej koróne pre netermálne distribúcie elektrónov*. V roku 2017 som potom obhájila svoju veľkú dizertačnú prácu *Non-Maxwellian Electron Distributions in the Solar Corona and Transition Region: Diagnostics and Non-Equilibrium Effects* a získala titul DSc.

Dlouhou dobu jste pôsobila na Slovensku a nyní pracujete v Čechách. Pozorovala jste nějaké rozdíly mezi vedeckou prací v obou zemích a nestýská se vám například po Vysočinách Tatrách, zejména po Lomnickém štítu, kde jste začínala?

Zásadný rozdiel rozhodne nie je. Rozdiely sú hlavne vo financovaní, v tomto ohľade sú v Čechách lepšie podmienky. Tatry a Lomnický štít mi samozrejme chýbajú, ale uvedomujem si, že súčasné podmienky sú úplne iné, ako sme mali my v 80-tych rokoch. A boli sme mladí.

Spolupracujete i nadále se svými slovenskými kolegy?

Momentálne minimálne. Problémy, ktoré riešim, nezapadajú do tém, na ktorých teraz pracujú kolegovia z Astronomického ústavu SAV v Tatranskej Lomnici. Ale vždy sa tam rada vraciam.

Za celoživotní přínos k výzkumu fyziky sluneční koróny jste obdržela nejvyšší ocenění České astronomické společnosti a stala jste se tak jednou z mála žen – a po roce 1989 dokonce první ženou – laureatkou Nušlovy ceny. Co pro vás toto ocenění znamená?

Veľmi sa teším, že som dostala Nušlovu cenu.

Stačí sa pozrieť na zoznam laureátov, sú tam mená ľudí, ktorých som si celý život veľmi vážila. Je to také pohladenie po duši. Ďakujem Českej astronomickej spoločnosti za ocenenie mojej celoživotnej práce.

Legenda astronomie Dr. Jiří Grygar vám při slavnostním předání Nušlovy ceny osobně gratuloval. Měla jste možnost mu říci, že vás k výzkumu Slunce inspiroval právě on?

Ano, Jiří Grygar pre mňa bol a stále je veľkou inšpiráciou. A ja som veľmi rada, že som mu to mohla povedať pri slavnostnej večeri, ktorá prebehla na počesť tohto ocenenia.

Jaký je vás názor na popularizaci vedy? Myšlite si, že je to dôležité a proč?

Popularizácia vedy je veľmi dôležitá. Prostredníctvom vedy zistujeme, ako funguje svet okolo nás. A to je dôležité aj pre človeka, ktorý s vedou nemá nič spoločné (alebo si to aspoň myslí).

Astronomie, jak říkáte, je vaší prací i koničkem. Máte čas a na další vaše zájmy a aktivity a jak hospodaříte s vaším časom, pokud tedy nějaký volný čas máte?

Ako to ide. Občas to odnesie domácnosť, občas musíme niečo odmietnuť. Ale snažím sa stíhať. Rada chodím po horách, lyžujem a venujem sa aj plávaniu. Zaujímam sa o architektúru a design. Najväčší koníček (možno skôr kôň), je naša chatička pri Lipre. Tiež veľmi rada lúštim krížovky a sudoko, čítam detektívky a baví ma aj hudba. Dokonca sme založili Klub starého diváka, ako paralelu na televízny Klub mladého diváka (úsmev), kde spoločne s priateľmi navštievujeme hlavné opery.

O co byste se ráda se čtenáři časopisu *Kozmos* podělila?

Skoro celý svoj život som sa venovala astronómii. Nie vždy to bolo jednoduché, bolo treba vytrvať, ale mala som z toho radost. Poznávanie je úžasný proces a keď sa dá k poznaniu prispieť aspoň malickešou, je to úžasný pocit. **Co vás ve vaší vedecké práci nejvíce zajímá a těší?**

Zaujima ma objavovať niečo nové, niečo, čo môže prispieť k nášmu chápaniu fyzikálnych procesov v atmosfére Slnka. Som zvedavá, ako to tam funguje. Vedec musí byť zvedavý, a to

nielen vo svojej práci. Aj v živote. Samozrejme, najviac ma tešia nové vedecké výsledky. Ale mám aj veľkú vnútornú radosť a vďačnosť z toho, že môžem robiť to, čo ma baví. Nie každý má v živote takúto možnosť.

Jaké jsou vaše další představy a vize? Tušíte, kam nejspíš směřuje budoucnost výzkumu Slunce a jakému výzkumu byste se v budoucnu ráda věnovala vy osobně?

Rada by som sa venovala nerovnovážnym procesom v slnečných erupciách, počítala zmeny v intenzitách spektrálnych čiar počas interakcie zväzku elektrónov s chromosférou a korónou. Samozrejme, chcem pokračovať v práci na KAPPA package.

Jana Žďárská
Fyzikální ústav AV ČR, Praha

foto Pavel Hrdlička

Doc. RNDr. Elena Dzifčáková, DSc. sa narodila v roku 1956 v Hlohovci, kde vystudovala gymnázium. Vysokoškolské vzdelanie získala na Matematicko-fyzikálnej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave. Titul kandidáta vied (CSc.) obhájila v roku 1990 na Astronomickom ústavе SAV v Tatranskej Lomnici. Od roku 1993 vyučovala na FMFI UK v Bratislave, kde prednášala základy astronómie, teoretickú astrofyziku a fyziku Slnka. V roku 2007 prešla na Astronomický ústav AV ČR v Ondřejove. Venuje sa fyzike Slnka, hlavne diagnostike prítomnosti urýchlených častíc v spektrách plazmy slnečnej koróny a prechodovej oblasti.

Nušlova cena České astronomické společnosti (ČAS) je nejvyšší ocenění, které uděluje badatelům, kteří se svým celoživotním dílem obzvláště zasloužili o rozvoj astronomie. Je pojmenována po dlouholetém předsedovi ČAS prof. Františku Nušlovi. Česká astronomická společnost obnovila její udělování po padesátileté přestávce v r. 1999. Prof. PhDr. František Nušl (3. 12. 1867 – 17. 9. 1951) byl v letech 1922 – 1947 předsedou tehdejší Československé astronomické společnosti. V letech 1924 – 1938 byl ředitelem Státní hvězdárny v Praze.

Za celoživotní přínos k výzkumu fyziky sluneční koróny obdržela doc. Elena Dzifčáková nejvyšší ocenění České astronomické společnosti Nušlovu cenu.